

Óze Sándor

**Apokaliptikus időszemlélet a reformáció terjedésének korai időszakában Magyarországon
(1526–1566)**

Budapest, 2011.

I. A könyv tárgya és célja, főbb kutatási szempontok

A kötet fejezetei az apokaliptikáról szólnak, ugyanakkor egy témakörhöz, a konfesszionalizációhoz és a kora nemzettudat vizsgálatához kötődnek. A témával, kis megszakításokkal, folyamatosan foglalkoztam az elmúlt húsz évben. Jelen dolgozatomban magát a korszak időszepléletét kívánom vizsgálat alá venni. Az alábbi kérdésekre keresem a választ:

- Mi okozta az intenzív világvégevárását a 16. században, és ennek milyen valós tartalma és következményei voltak Magyarországon?
- Milyen előzményei voltak ennek az időszepléletnek Európában és speciálisan a Magyar Királyság környezetében?
- Milyen exegetikai és ókori (humanista) argumentációt használtak a korban?
- Mennyire volt ez a reformáció sajátja?
- A létrejött magyar határmentalitás mennyiben a török hódítás következménye vagy mennyiben egy általános európai mentálisváltás és korhoz kötött változás?
- A modern nemzetállam kialakulásának nyugat-európai sajátosságai mennyiben jelennek meg, illetve mutálódnak Magyarországon?

Az időhatárok munkámnál az 1526-os és az 1566-as év. Maguk a fejezetek, amelyek a vizsgálat különböző szempontjait indokolják, határozzák meg ezt az intervallumot. 1526 nyilvánvaló időpont: a mohácsi csata, a magyar királyság hadseregének katasztrofális veresége, amely a király halálával végződött. Évszázadok magyar történetírása és a keresztény Európa a magyarországi török hódítás kezdőpontjának tartotta. Az 1566-os végpont inkább tetszőleges: jelenti a nagy török hódítások befejeződését.

A 16. századi Magyarország közepén kialakult ütközőzóna térszervező pontjai az a több száz erőd szemszögéből vizsgáldott, mely a két fajta vallás és civilizáció és nem utolsósorban a világ két császáranak, „szuperhatalmának” legjelentősebb szárazföldi frontvonalán alakult ki. A vizsgált idő természetesen az ország (a hajdani ország területén létrejött államok) tanult értelmisége, felekezeti és politikai vezetői által egy, az akkori Európa tudományos mércéjéhez igazodó idő, hiszen ők ehhez a történeti időszeplélethez viszonyították saját helyzetüket, és próbálták ezeket a teológiai és fizikai tér-idő elméleteket alkalmazni a sajátos magyar viszonyokra. Ugyanakkor soha ilyen figyelem nem fordul Magyarország felé, éppen sajátos fronthelyzete miatt, de Európára is visszahatott a hazai apokaliptikus időszeplélet. Mindez igaz különösen egy olyan időszakban, mint a 16. századi egyházszakadás és a koraújkorai nemzetállamok kialakulásának korszaka.

Európa fokozatosan olyan területté válik, ahol a peremháborúk „totális” volta jelenik meg a felekezeti háborúk rendszerével. A nemzetközi kutatás a 16-17 századot jelöli ki olyan kornak, amikor az apokaliptikus gondolkodás ismét centrális szerepet kap Európában. Egyes tudósok igyekeznek ezt a

de_220_11
fekete halál tombolásának és az egyházszakadások (több egyszerre regnáló pápa, a huszitizmus és a wiclifi eretnokség) 14-15. századi időszakára is kiterjeszteni, ez azonban találkozik azon kutatók ellenkezésével, akik az apokaliptikus látásmódot nem krízisekhez kötik, hanem többé-kevésbé egy a keresztény középkor bármely időszakában fellelhető világlátásnak.

Volker Leppin módszere az, amely magyar helyzethez legközelebb áll. Ő a reformáció felekezeti harcait és a 16. század második harmadától német területeken is eszkaláló félelmet vizsgálja az apokaliptikus oszmán hatalomtól és a korszak kommunikációs újdonságát, a röpiratokat veszi szemügyre ebből a szempontból. Magyarországon ez sajnos ilyen mennyiségben nem áll rendelkezésünkre, ezért fordulok kiegészítésként továbbra is ahhoz a nyomtatott prédikációs vitairat-, ének- és költészeti irodalomhoz, melyeket már első könyvemben vizsgáltam. Bár az elmúlt húsz évben az eddig feltárt főként 19. századi forrásanyag mellé igyekeztem bevonni hadtörténeti, illetve más, a köztörténet köréhez csatolt adatokat is, mégsem láttam igazán bővíthetőnek ezt a forrásbázist. Csepregi Zoltán szintén erre az álláspontra helyezkedett a korai reformáció nyelvezetét vizsgáló munkájában. Szakály Ferenc és Péter Katalin nyomán tehát én is úgy vélem, hogy nem igen lehet bővíteni a reformáció elterjedésére vonatkozó forrásbázist azokon a 19. század fordulóján összeállított köteteken kívül, melyet az EtE szerzőgárdája rakott össze.

II. Módszerek és közelítések

Munkám leginkább az Assmann házaspár nevéhez köthető kulturális emlékezet-kutatás módszerén alapozódik. A módszer segítségével vizsgálta Jan Assmann a Tórárt, mint írott hagyományt, a kulturális vallási csoportemlékezetet tartva annak az „ércfalnak”, mely védelmébe fogta a „zsidó népet”, és a diaszpóra tudatában tovább élte azt a teret, melyet áttelepített csoportjai sohasem láttak. A 16. századi magyarországi apokaliptikus hullám feltételezésem szerint éppen azért kutatható ezzel a metodikával, mert alkotói, szereplői ugyanilyen tudatosan építettek elsősorban az ószövetségi hagyományokra, színezve ezt középkori európai és magyar eszmetörténeti hatásokkal és elemekkel.

Az elmúlt évek világviszonylatban is kutatott eszmetörténeti tematikája volt a „nemzeti tér emlékezet” és annak kapcsolódása a nemzeti szimbólumrendszerhez. Ez a szimbólum nemzeti mítoszokká alakult át bizonyos elemek együttállásából. Az emlékezéskultúra kutatása, a kollektív emlékezet vizsgálata M. Halbwach szociológiai vizsgálataiból indult. A múlt átértékelése mindig jövőorientált. Ha uralmat vagy hatalmi viszonyokat kívánnak legitimálni vagy fellazítani, megingatni, a mindenkor politikai szereplőinek fontos kérdése az, hogy milyen történelmi szimbólumrendszert és milyen értelmezési modelleket tudnak mozgósítani, és mire kívánják azt felhasználni. Az emlékezés csoport általi „kicövekelt” (Assmann terminusa) eseményei a történésfolyamból kiemelt elemei azok, melyek a csoporthoz való viszonyon keresztül azután létrehozzák az egyén identitását.

Az assmanni emlékezés-kutatás metodikája azután olyan koraujkori felekezetközi kutatási módszerekkel és bázisokkal bővült és került kontaktusba, mint a német területekre érvényes konfesszionalizációs elmélet amely az 1990-es évektől hazai tudományos körökben is oly divatosá vált. Mindez természetesen csak a magyarországi sajátosságok figyelembevételével alkalmazható itthon, illetve a véleményem szerint még akkor is csak nagyon kis elemeiben.

Vizsgálatom az anyag színessége folytán változatos módszertani regisztert követ. Mivel centrumában az eszmetörténeti, kommunikációs-hatástörténeti vizsgálatok állnak. Szükségképpen szólni kell egy teológiai-politológiai összefüggésben ható apokaliptikáról is. Atipikus helyzet alakult ki a mohamedán és keresztény terület tartós határvonalának felállításával. Létrejött tehát egy apokaliptikus gondolkodásnak nagyon megfelelő krízishelyzet, amelyet csak súlyosbított az Európát lelkileg megrázkódtató meghasonlása a kereszténységnek. Ugyanakkor a korszak megrajzolásához, a határterület vizsgálatához hagyományos társadalom-, gazdaság-, had- és mentalitástörténeti elemeket is figyelni kellett, mint a főúri udvar reprezentációja és művelődéstörténeti hatása, valamint a végvár vonal felállítása. Az értekezés fejezetei egy, az ország határhelyzetéből kialakuló, hagyományosan az iszlám veszélyhez kötődő szerzetesi szemléletet, majd a reformáció időszakának felekezeti válaszait vizsgálja, bekapcsolva az elemzésbe a korszak államelméleti gondolatait is. A különböző felekezetek eszkatologikus magyarországi nézőpontjainak felvázolása után még három kérdéskör vizsgálata válik szükségessé. Vizsgálom a nagyszámú katonanépeség önmagára vetített képét a mártírológia keretében. Elemzem magyar határnépeség viszonyát az iszlámhoz és az európai koránmagyarázó irodalom hazai hatását, továbbá vizsgálat alá veszem a kor természettudományos viágképeinek kapcsolódását a teológia által felvázolt eszkatologikus modell(ek)hez. Mindezt a vizsgálatot egy-egy korabeli apokaliptikus művön és képviselőn végzem.

III. Tudományos eredmények

Az apokaliptikus véget hívó és váró zsidó és keresztény közösségek számára létezett és létezik egy valósabb történelem, melynek titkos eseményeihez már birtokolnak egy részben feltárt szimbolikus térképet, és ezen térkép fogalmainak hálója behelyettesíthető és koronként felfejthető a körülöttük lévő világ tereivel, embereivel történéseivel. Mindehhez a szent apokaliptikus iratok és az ahhoz fűződő magyarázatok rendje és hagyománya az, amely hozzá kapcsolódik és segítséget ad, mutatva a valódinál egy jobban felsejülő valóságot, ahol az Isten nyomot hagyott, jelet tett számunkra. Ezt a nyomot kell követnünk. A keresztény eszkatologikus hagyomány hermeneutikai szakszava, a typologia ezt a jelentés képezi le. A módszer Fabinyi Tibor találó megjegyzésével bizonyos szempontból *Imitatio Christi*, Krisztus nyomainak feltárása. Az apokaliptikus szerző tisztában van azzal, hogy nem próféciát mond, nem legenda vagy parabola az, amelyről beszél, hanem az apokaliptikus iratokat elemezve saját korát és visszafelé az emberiség történelmét helyezi el egy kezdő és végpont közé és kapcsolja be a teremtés óta

élt összes generációt az üdvtörténetbe, ezen keresztül pedig maga is odakötődik az aeternitashoz. A végítélet szörnyalakjai a ticoniusi - agusztinuszi bibliai hermeneutika alapján typosok, lenyomatok, melyek Isten időtlen történetében, mint árnyak jelennek meg, a megváltó a Krisztus ellentételezéseként. Az emberi időben nyomulhatnak be a bűn megjelenésével ütött résen. Tehát az ellenük folytatott küzdelem egy helyreállítási folyamata, feltámasztási törekvése Isten idejének, hatalmának teremtett világa rendjének. Az egyre terjedő bűn, a fokozódó pusztulás megállításának kezdete és folyamata tehát az apokalipszis. Az az időfolyamat, mely rehabilitálja az örökkévalóságot. A Biblia ideje az örökidőben játszódik, alkjai ennek az időnek typosai-lenyomatai. Ezekből hívhatók elő, és jelennek meg a Biblia történeti könyveiben, különböző szövetségi könyveknél, mert az eszkaton felé mutatnak, azt hordozzák magukban, ahogy a teremtés történetét is. Mutatnak a centrum, a megváltás felé, kötik össze a darabokra tört időt, az ember perceit az örökléttel. Az időt birtokló Mindenható jeleit követve bemerészkedik az ember az aeternitásba és feltárulkozik előtte a jövő, *amely ettől fogva változtathatatlanává válik.*

A bibliai Góg-Magóg és az „antemurale” toposz magyarországi karrierje

Magyarország a 16. századi ember szemében ennek az apokalipszis történetnek a centrumában áll. Ez a határzár, ütközőzóna lényegében szimbolikusan jelöli a középkori Sándor regény Góg és Magóg népével szemben épített falát, az Antemurale Christianitatis életforma, amelyhez az Antemurale toposz kapcsolódik, amely két vallás, két kultúra ütközőzónájában csírázik ki, Magyarországon és a Balkánon mintegy fél évezreden keresztül ismert volt.

Már korán rájöttek, hogy a keresztény-mohamedán ütközőzóna háborúi más jellegűek, mint Európa nyugati részeinek dinasztikus összecsapásai. Ebben a zónákban lezajló ütközetek ideologikus jellegüknel fogva pusztítóbbak voltak a polgári lakosságra, ugyanakkor egy kulturális transfert adó kontakterületként is funkcionáltak. A vársor nemcsak a tér centrális rendezőpontja a korabeli Magyarországon, hanem kulturális életvitelbeli kényszerítő és viszonyulási pontokként is szolgál és ezen keresztül az egész társadalom gondolkodásának formálója is. A frontvonal megmerevedésével és a „kis háborúk” a portyák állandósulásával a küzdelem életvitelszerű elfogadásával az iszlám-keresztény ütközőzóna kulturális emlékezetének centrumává is előlép. Ennek szempontjából fogalmazzák meg egyes események „vészek” és „diadalok” kiemelését az összefolyó múlt eseménytömegéből. Ezekhez „cövekelik ki az itt élő kisebb és nagyobb közösségek kulturális identitását. Ugyanakkor a sokkhatás és a frontmentalitás által az erődhálózat formáló erejű: a „végek” életének létezik egy apokaliptikus ideje is, mely itt értelmezhető csak. Ebből a szempontból a szomszédos, viszonylagos békében normálisan élő országok életvitel nem összevethető azzal a Magyarországgal, melynek attribútuma az az erődháló, mely több vonalban, néhol 100 km szélességben 1000 km hosszúságban végigvonul, benne mintegy 50 ezer reguláris és sok-sok ezer irreguláris katonának kiszolgáló munkásnak adva lehetőséget keresztény és iszlám oldalról a hadakozásra. Az ütköző zóna élete éppen kiszámíthatatlansága és generációkon keresztüli tér és időhatárainak kijelöletlensége miatt egy apokaliptikus várakozás színtere volt. A

da 220_11
határkörzetben élő katonaközösségek befejezések ideje volt. Ezen az apokaliptikus időn alapult a határterület időszemlélete. A határterület népességénél mindez rendszeresen visszaigazolódott a háború borzalmaival. Itt a közösség együtt él a halállal, abban a várakozásban, mely kapcsolódik egy apokaliptikus idősíkhöz. Bűnben és nagy megtisztulásokban, szenvedések, megaláztatások között éltek. Világuk ideje szakaszossá lett, hullámszóvá vált. A háború éltette vagy pusztította a közösséget. Az akció, amelyben az egyéni történelmi idő feléledt, a portya, vagy a támadás kivédése, túlélése volt.

Határország és szerzetesrendi apokaliptika

A magyar későközépkori hagyomány éppen a törökkel vívott élethalálharc miatt már a Hunyadiak és a Jagellók időszakában sokkal fogékonyabb az apokaliptikus látásmód iránt, mint Nyugat-Európa. Bár az apokaliptikus időszemlélet nem minden esetben a krízis szülöttje, Magyarországon azonban bizonyosan ez hordozza és indokolja, hogy a legjelentősebb szerzetesrendi központok és alkotók visszanyúlnak a keresztény középkor és ókor alkotóinak ehhez a látásmódjához. A legjelentősebb 15. századi magyarországi származású apokaliptikus szerző Georgius de Hungaria, „a szászsebesi névtelen” a domonkos rend tagjaként adja ki könyvét, mely legnagyobb hatással van a török szerepét feldolgozó apokaliptikus irodalomra a reformáció előtt, és döntő befolyást gyakorol Luther szemléletére is. A „török vallás” mint korrumpált kereszténység, eretnekség értelmezhető. A szót teológiai értelemben használja, a mohamedanizmust az antikrisztus spirituális megjelenési formájának tekinti. Emiatt nem lehet békésen mellette élni mint téríthető néppel, ezért kell a végletekig küzdeni ellene.

Az eretnek szekta már nemcsak tudatlanságától fogva tévelyeg, hanem ahogy ő is mondja, apokaliptikus keretben értelmezhető, mint II. Piusz enciklikája szerint az apokaliptikus hétfejű sárkány népe ez. Elmondja, hogy a keresztények megerősítésére és felkészítésére szánja művét. A ferences rend kulcsszerepet töltött be a 14-15. század határvédelmi rendszerének lelki gondozásába. Ehhez történetiszemléletként egy apokaliptikus modellt használt fel, melynek az egyetemes ferences rend története során alakított ki. A ferencesek misztikus jegyeket is hordoztak, mely megfelelővé tette őket arra a közvetítői szerepre, melyet Gioacchino da Fiore jelölt ki a szemlélődő rendek és az aktív rendek között. A joachimista apokaliptikus befolyás a rend legnagyobb hatású magyar alkotóinál, mint például Laskai Ozsvát, a 15. század fordulóján nem igen mutathatóak ki. Mindazonáltal a mohamedán veszély érzete és ennek apokaliptikus feltűntetése arra utal, hogy az apokaliptika radikális színezetű, ferences változata, a szerzők óvatossága ellenére is ismert volt. Ezt bizonyítja, hogy az ország ferencesektől befolyásolt déli részének olyan katolikus papjai is, mint Szerémi György írásaiban is ezt az apokaliptikus frazeológiát és látásmódot képviselte a 16. század második felében. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a kolostori könyvtárak kontinuitása mellett a szellemi és prédikációs tevékenységük is az volt és követte a török hódoltság ideje alatt is a 16-17. századot túlélő rend középkori apokaliptikus történetiszemléletét. Tarnai Andor a ferencesekhez hasonló rendszer kiépülését tárta fel a pálos szerzeteseknél. A 16 század elején, tíz

dc:220.11
évvel a Magyar Királyság sorsdöntő csatája előtt Gyöngyösi Gergely, a rend tisztségviselője azonban már ismét a joachimista apokaliptikus modell szerinti végítélet népeként mutatja be a törököt.

Bibliai párhuzam protestáns térfélen.

Farkas András és prédikátortársai a 16. század közepén megtalálták azt a kipróbált módszert, mely átsegítette őket a török hódítás mintegy hatgenerációnyi időszakán. A módszer összekapcsolódik azzal a lelki megrázkódtatással, mely a keresztény Európa végleges felekezetekre való hullását, „meghasonlását” hozta. A meghasonlás pedig egy ötszáz éve nem látott, minden társadalmi rétegre kiterjedő felekezeti háborút, mondhatnánk úgyis, hogy népiirtást idézett elő az öreg kontinens szívében, oly módon, mely ez idáig, csak a peremterületekre, az iszlámmal határos frontzónára volt jellemző.

Az apokaliptikus keret Batizi András verses világkrónikájában válik először kidolgozottá. Nála egyértelműen a melanchthoni kettős Antikrisztus fogalom ad dinamikát, a pápa mint lelki, a török mint a testi Antikrisztus az Ezekielről ismert Góg és Magóg népeiként jelenik itt meg, és a Josephus Flavius korától élő toposzrendszer Kaukázuson túli népeit eleveníti itt fel. Ez a magyar gondolkodásnak szintén nem idegen. A kereszténység védőbástyája toposzt saját országuk határára azonosították be, amelyen belül a szent tér, a kereszténység Isten vándorló népe, az egyház élőhelye létezett. Ezen kívül pedig az apokalipszis népének földje a „nem tér”, mely a végső ellenség földje, a „nem tér” annak a népnek, annak a hamis prófétának a helye, mely nem íratott be az élők könyvébe, mint ahogy János Apostol látta, tehát nem is létezik. Batizinél már látjuk, hogy a Szerémi által is képviselt a letargikus, pesszimista álláspontnak van egy újraélesztése és behelyezése a wittenbergi teológiába. A wittenbergi teológia ebben a kérdésben a középkorban már kimunkált elemekkel és érvrendszerrel dolgozott. A középkor alkotta meg a pápáról a lelki és a mohamedánokról a testi Antikrisztus fogalmát, ez a kor találta ki, hogy a mohamedánok Góg népe. A magyarországi közvélemény is ezért hajlott az új ideológiára, mert ráismert a már befogadott elemekre, csak az új alaphelyzetre alkalmazta tanait. Ráismert a protestáns-katolikus tábor szembenállásában és egy támadó végítélet népeként aposztrofált török Góg népével való azonosításában. Batizi versében a régi bevált módszert követi, a keresztény ókor óta használt államelméleti sémát, Dániel látomásos apokaliptikájának négy birodalmát alkalmazza ő is, akár az augustinusi történet szemlélethez visszatért Melanchthon, és a török veszélyt Dániel könyvének fordításakor exegetikailag a vadállat fején kinőtt, a többi szarvakat kitépő harcias kis szarvval beazonosító Luther. Erre a sablonra fűzi fel kora eseményeit is. Megjelenik a Bűn a bálványozás, büntetés a török legyőzöttség és a fogság. Batizi beazonosítja az apokaliptikus figurákat aktuális hatalmakkal, egy államelméleti és üdvtörténeti kontextusba helyezi. Elmondja, hogy morális úton lehet a veszedelemből megmenekülni és ennek a bűnbeeséshez hasonlóan a megtérés a módja.

Az apokaliptika Magyarországon nemcsak a török hódítás magyarázatául szolgált, hanem egy nemzeti hivatástudat erősödését is magával hozta. Nemzetállami tudat kialakulásához az első lépést a Bibliára hivatkozó nemzeti hivatáskereső jelölik ki. A reformáció és a felerősödő iszlám front ilyen új hivatáskeresőt ad spanyol, portugál, angol, német, magyar, lengyel és fáziskéséssel az orosz területeken. A bomló keresztény universitásban a zsidó nép mintájára külön isteni választottsággal ruházták fel saját népüket országukat, és ezen törekvés első megjelenési formájának itt is egy tisztelt, de eltűnt uralkodó vált. A vándorló uralkodó jelképe a bujdosó népnek is az apokaliptikus hagyományban.

A reformáció biblikus, erősen az Ószövetség felé visszahajló szemlélete erre a hagyományra építhette rá zsidó, illetve nemzeti nyelvi párhuzamait, a pusztában bujdosó, szabadulásra váró népek esetében. A hivatáskereső és az új berendezkedési szisztéma kialakításához szolgált keretként Dániel könyve, melynek kommentárjai a reformáció különböző ágazatainál és a korabeli teológiai-jogi elemzőknél a fő iránytű lesz az államelméleti vitákban. A könyv esetében akár csak a Biblia más könyvei, legfőképpen a Jelenések mintájára egy krízist hangsúlyozó, új világot váró szemlélete válik uralkodóvá. A végítéletet előidéző fő ellenfélként a másik felekezet mellett többnyire az Oszmán Birodalmat jelölik meg. A Dániel könyve körül kibontakozó egész Európát megmozgató államelméleti vita felvetette az egyháztörténet újraértékelését. Sürgősen szükségessé vált egy, a Bibliához kötődő magyarázó szempontrendszer, amely szelektálhatta a Szentírás korpuszához tapadó kanonizálatlan szövegrészeket és a Bibliához kötődő argumentációs bázist. A mártír- és szentiszteletet és az egyházi intézményrendszernek a parúziát váró őskereszténység kora óta eltelt időben való fejlődését, és a világi hatalomhoz való viszonyát is magyarázni kellett. Mindezek okán szükségessé vált a szent hagyomány kritikai tanulmányozásához egy történelmi faktor figyelembevétele, amely szükségessé tette a humanista történetírás módszertanával összedolgozott új történelmi modellt, melyben a keresztény apokaliptikának ismét kulcsszerep jutott.

Határterületi csoportidentitás

Az apokaliptikus modellt Európában az iszlámmal szemben két szír apokalipszis alapján dolgozták ki, melyek a mohamedán világ áttörésekor reagáltak az újonnan kialakult helyzetre. A kiépülő európai identitás tér és idő szemlélete egész a 18. századig erre a modellre épült. Általában azok a területek váltak ezen spekulációk szülőhelyéül, ahol az arab hódítás tartós ütköző zónát hozott létre a két kultúra között. Pseudo-Methodiosz műve latinul Kölnben jelent meg először a 15. században. Ez azért is érdekes, mert egy humanista spekuláció a Lichtenberger-féle *Prognosticon* a 15. században ide jósolta a világ végi nagy csatát.. Igazi hatását csak a 16. században fejthette ki, amikor a török közvetlen veszélyt jelentett a birodalom számára. Bár maga a jóslat csak egy szűk értelmiségi réteg számára volt ismert (főképp a reformátorokra gyakorolt nagy hatást), rajtuk keresztül jelentősen befolyásolta a közhangulatot. Magyarországot ehhez a modellhez a török, mint Góg népének háborús ütközőzónája, mint a Kaukázus kapujának szimbolikus helye kapcsolta ide és a hunok-avarok-magyarok Melanchthon által is hangsúlyozott fordított translatio imperii-je, melyek birodalmi és népei genetikusan és hivatásaiban is kapcsolódtak a Nagy Sándor átöröklődő birodalmainak fenyegetésével. A magyarok azonban éppen a szimbolikus kapu védelmezőivé váltak krisztianizálódásukkal.

A két szír apokalipszis jóslataihoz, a Tiburi Sibylla jóslatához így kapcsolódnak a német Lichtenberger, a magyar Bornemisza, Melius, és Szegedi Kis magyarázatai általában a Bibliának a világ végét megidéző helyeibe helyettesítik be korunk hatalmait és vallásait: az Apokalipszis és Dániel könyvének figuráit, a bestiát, a hamis prófétákat, a nagy paráznát, Gógot és Magógot egyenként vagy együttesen jelölik a korszak jelenségei. Luther a pápaság Antikrisztus voltát VII. Gergelytől, Melius és Benczédi Székely is más-más pápától számítja. A 16. század magyarországi protestáns polémiája pontosan követte az európai példákat. Luther, Melanchthon, Flacius vagy éppen Bullinger írásait igyekezett felhasználni és egy ellenségképpé dolgozni a Római Katolikus Egyház és az Oszmán Birodalom jelenlétét. Ehhez a törekvéshez szolgáltatott Fókas császár 7. századi alakja jó apropót és összekötő kapcsolatot. Katolikus részről bár a lutheránusok magdeburgi vállalkozására születik ugyan válasz de sokkal kevésbé korhoz, személyhez kötött ekkor már a polémikus irodalmuk, mint ellenfeleiknek.

Helvét apokaliptika és Koráncáfolat Magyarországon a 16. század második felében

Szegedi Kis István szintén Theodor Bibliander 1543-as művét használja fel Bázalban kiadott *Római pápák tüköre..* című fordításból átdolgozott művéhez, mint elődei. Hangsúlyozza, hogy egy időben indul a mohamedanizmus kialakulása és a pápaság retardációja, mindezt Fókas császár személyével köti egybe. A *Tabulae Analyticae...* Nagy Barna kutatásai szerint harminchárom prédikációba sűríti össze Bullinger száz, a jelenések könyvét elemző beszédét.

Talán a leglényegesebb eltérés a melanchthoni és a bullingeri szemlélet között az, hogy a svájci exegeta a megkettőződöttnek ábrázolta az Antikrisztust, ugyanakkor bár használja a dánieli

négybirodalom-elméletet, mégsem hajlandó a negyedik, a Római Birodalom fennállásában pozitív jeleket látni, mint a wittenbergiek. Oka az, hogy neki nem jelent semmit a német nemzet Szent Római Birodalma konstrukció, sőt ellenérzései vannak a fogalommal szemben, mint minden svájci protestánsnak Zwingli óta, és így gond nélkül azonosulni tud azzal a gondolattal, hogy a birodalom két feléből nő ki a végítélet gonosza, akit nem személyhez, hanem így intézményhez tud kötni.

Ellentétben a francia Kálvinnal, aki Dániel könyvének és az apokalipszis figuráinak beazonosítását saját kora hatalmaival, így a törökkel is, feleslegesnek és veszélyesnek tartotta, Bibliander Luthert követi, mint a zürichi ág német teológusainak nagyobb része, és apokaliptikus értelmezésben ábrázolja az Iszlámot. Ebből a nézőpontból közelít a Koránhoz is. Cáfolata és magyarázata Bázelen látott napvilágot. Koránmagyarázata egy hagyományos utat jár be, akár csak a francia Postelé, mely folytatója egy európai keresztény hagyománynak, amely ellentétben a francia szerzőkkel nem elsősorban a muszlimok megértésére törekszik, hanem egy biblikus eszkatologikus szerepkörbe helyezi őket. A harmadik korán-fordítás egy katolikus tudós munkája Johann Albrecht van Windmannstätter, aki VII. Kelemen és III. Pál pápai titkárként működött. Az ő fordítása egy, a 16. század vége felé haladva, az iszlám apokaliptikus szerepét egyre óvatosabban megítélő katolikus álláspont tükröződését adja, annak ellenére, hogy dél-német fordítóról, és nürnbergi kiadásról van szó. Szinte magától értetődik, hogy a rohamos oszmán hódításra bekövetkező hisztérikus európai reakció a Bibliander-féle fordításnak kedvezett. A másik kettő nem jelent meg többször. Még érdekesebb, hogy a 16-17. század fordulójának magyar jezsuita szerzői, akik kénytelenek voltak nyilatkozni a kérdéskörben a törökhódítás mibenléte kapcsán, szintén Bibliander apokaliptikus nézőpontú koránmagyarázatát használták szívesebben, mint a katolikusokat. Tehát a földrajzi helyzet és a veszélyeztetettség határozta meg a kompiláció tárgyát, nem a felekezeti igazodás.

Szegedi Kis István életrajzírójától Skarica Máté arról tudósít bennünket, hogy az oszmán hatóságok a Korán lefordítására akarták rávenni Meliust. Nem kizárt, hogy Erdély és a Partium református teológusai színe-javának ottjártakor a szolnoki bég megpróbálta velük saját vallását megismertetni. Az is valószínű, hogy értesülései voltak a bégnek Melius tehetségéről, az 1552 óta Gyula és Eger közé beékkelt szolnoki szandzsák érdeklődött az iránt a protestáns keresztény teológus iránt, aki a két legjelentősebb magyar végvár protestáns katonaságával jó kapcsolatot ápolt. Melius éppen ez évben, 1562-ben írja meg a debrecen-egervölgyi hitvallást, amely új, a katonaság számára kedvező, a bécsi vezetés, illetve az egri katolikus püspök számára kínos kompromisszumot jelentett. Szegedi török fogsága is a végvári katonaságra gyakorolt befolyása miatt következett be, mely a fogság alatt is világos volt a töröknek a hadifoglyok lelki gondozása kapcsán. A szövegből is kitűnik, hogy ezt a befolyást akarták kihasználni a pap terrorizálásával, illetve az iszlám teológiával való szembesítésével. Melius apokaliptikus szemléletére leginkább prédikációs irodalmi munkássága jellemző. Itt is főként „A Szent János jelenéseinek” magyarázatát adó prédikációk jöhetnek szóba, de nem Bullinger mintáját követte, mert a szakirodalom szerint nem ismerte, azonban egy Musculusra, Vermigli Martyr Peterre és Bibliander

iszlamisztikai tanulmányaira építve rajzolja fel művét. Bullinger Szegedi Kis munkásságában köszön vissza.

A magyar szerep annyiban más, hogy az Oszmán – Német-római Birodalom frontzónájának jelenléte miatt, a nagyszámú katona és hadi kiszolgáló népesség sebeit jobban égette a probléma. A század második felében, a helvéciai német közösségek teológusai (Myconius, Bibliander, Bullinger) ismét egy új apokaliptikus bibliamagyarázatokat adnak ki, melyben a török hódítás világvégi színekben jelenik meg. Ezekben a kommentárookban és kolligátumokban a kettévált Római Birodalom két utódrésze a török és a német császárság is a végidők gonosz birodalmaiként tűnnek fel. Magyarországon ez szimpátiát kelt a művek iránt, ugyanis magyarázatot ad a kettészakított, minden oldalról ostromlott ország számára saját helyzetéről. A másik ilyen fogalom, amely majd a helvét teológia egyik vezér motívumává válik a kettős predesztináció tana. A Debrecen-Egervölgyi hitvallásban is jelenlévő teológiai doktrína nagyon korán megjelenik Magyarországon, még hozzá katonaközegben. Egyfajta védelmet és magyarázatot ad ugyanis számukra, az üdvözülés reményéhez, egy biztonságtudatot. Ez segíti elő, hogy olyan mértékben és gyorsasággal terjedtek el a helvét tanok a 16. század fordulójára.

Mártíromság és katonaiideál a 16. századi Magyarországon

A reformáció egy antimártírtörténetből indul, teológiai átalakulásában központi szerepet kapott a keresztes vitéz, az athleta Christi eszméjének kétségbevonása. Melanchthon lesz a wittenbergi történeti modell igazi kidolgozója. Az ő törökképe a *Carion krónikában* Pszeudo-Methodiosz művéhez kapcsolódik. Nem véletlen tehát a Hunyadi-kultusz és a német nép mellett a magyar nép üdvtörténeti szerepének hangoztatása. Maga a Hunyadi-kultusz az erdélyi hagyomány és identitástudat alapelemévé vált. Magának a Hunyadi-koporsónak már a 16. század harmincas éveiben kultuszt alakít ki a gyulafehérvári püspök, mint azt Ritoókné Szalai Ágnes tanulmányából tudjuk. A Mátyás-hagyomány pedig mind a köznép, mind a magyar nemesség nemzeti identitásának alapelemévé vált már a 17. században. Azt tapasztaljuk, hogy Magyarországon az első változások szintén erősen a szentkultusszal szemben hatottak, elég csak Dévai határozott szentellenességére gondolnunk. Csepregi Zoltán írja Dévai Bíró Mátyásról, hogy Luther nyomán a kereszt teológiáját hirdeti, de nagyon távolságtartó a szenvedő és mártír egyház képével szemben. Az ószövetségből kölcsönözte a szakrális hősöket és azonosította be kora vezetőivel, vagy protestáns mártírjaival, mivel félték egy új szentkultusz kialakulásától. Ezek a hősök először a korszak „Antikrisztus”-háborúinak szereplői voltak, prédikátorok vagy meghalt katonák, áldozatok, akiket szigorúan a példaadás szándékával emeltek ki.

Ahhoz, hogy a katona közmegvetésnek örvendő foglalkozása féktelen természete elfogadottá váljon, először is szükséges, hogy a háború, melyben részt vesz, jogosnak legyen kikiáltva. A következő lépés feltételez egy katonai hivatástudatot, mely mindig a helyzethez alkalmazkodik. Majd a török veszéllyel a 16. század közepétől az apokaliptikus várakozás hatására egyre inkább a szakralitás tér vissza, a Krisztus katonája középkori cím. Magyarországon természetesen a török elleni végvári harcok

dc 220, 11
hősei váltak ilyenné, Egernek 1552-es megvédőit, Zrínyi Miklóst övezte már a század második felében hírnév. A 17. századra azután már a mártíromság protestáns dicsfénye ragyogja körül azokat a török elleni küzdelemben életüket vesztett hősokeket is, akik prédikációk példamutató alakjaiként jelennek meg, ugyanakkor emlékezetük már erősen összekapcsolódnak egy független Magyarország hagyományával.

Bornemisza Péter 16. század végi várakozása és a Luther-prófeciák

Az apokaliptikus időszemlélet koraujkori megjelenését Volker Leppin egy kommunikációs egy történeti és egy korabeli kognitív lencsén keresztül vizsgálja. A kognitív sík, mely a korszak humanista tudományos világképéhez kötődik szintén felnagyítja a korabeli apokaliptikus várakozást. Az ókor az időt is térbeli formaként képzelte el. Az állandó körbeforgás, az újjászületés és halandóság, egyben az örökkévalóság jelképe is volt. A koraujkor humanista világmodellje az antikvitásra ment vissza. Az antik görög filozófia platóni és arisztotelészi rendszerét felhasználva a ptolemaioszi geocentrikus világmodell volt az alapja a 16. századi világszemléletnek, még akkor is, ha voltak már kételkedők. Magyarországon a reformáció második nemzedékénél tudtuk ezt a folyamatot vizsgálni. Bornemisza is a Melanchthon korától hangsúlyozott, az 1580-as évekre kulmináló, egyre közelebb kerülő, leszakadó égbolt természeti katasztrófájában hisz, mint korának német vagy angol kortársai, és ehhez saját kora változó világképét használja bizonyításként. Mindez az antikvitásból átörökített, augustinusi világképbe bedolgozott, öregedő világegyetem arany, ezüst, réz és vaskori képét ötvözte az ószövetség Dániel könyvének agyaglábú szobor látomásával és az egymást követő négy birodalom állatjelképeivel.

A 16. század magyarországi szerzői tehát építenek egyfelől egy határmentalitás hagyományából eredő élő apokaliptikus irodalomra, másfelől pedig a 16. század modern apokalipszis érzésére. Ez az irodalom és életérzés kötődik a felekezeti képződéshez és az ezt kísérő polémiához, az új körülményekhez igazodva használják a szereplők. Maga a polémia is már hagyományos gondolatokhoz és szerzőkhöz kötődik. Az európai irodalom elemeit felhasználja, de történeti háttérül szolgál egy gyökeresen új világnak, amelynek az alapjait rakja le teológiai, államelméleti és szociológiai szempontból.

IV. Az értekezés alapját képező résztanulmányok eredeti megjelenési adatai

„A kereszténység védőpajzsa” vagy “Üllő és verő közé szorult ország”.

In: (szerk.) Hofer Tamás

Magyarok Kelet és Nyugat között.

Budapest: Balassi Kiadó, 1996. pp. 99-108.
(ISBN:963-506-062-9)

Wandel des Türkenbildes bei den ungarischen Protesten im 16. Jahrhundert.

Elhangzott 2000. május 20-án Lipcsében ösztöndíjzáró előadásként a GWZO –ban.

220_11
Dobrovits Mihállyal együtt: Pázmány Péter irodalmának előzményei.: a török XVI. századi magyarországi megítélése.

In: Hargittay Emil (szerk.)

Pázmány Péter és kora.

Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001. pp. 62-70.
(Pázmány irodalmi műhely. Tanulmányok, ISSN 1586-3409; 2.)
(ISBN:963-9296-34-1)

Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon.

In: Bitskey István, Oláh Szabolcs (szerk.)

Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban.

Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2004. pp. 112-125.
(ISBN:963-472-759-X)Magyarországon. Elhangzott 2002. május 23-25. Debrecenben az MTA Irodalomtudományi Intézet és a Debreceni Egyetem által rendezett „Religio, retorika, nemzettudat” c. konferencián.

A szent had, Hadiprédikáció Magyarországon a 16-17. században Bornemisza Péter, Pázmány Péter, Tolnai Mihály és Nagyari István művei alapján.

In: Bene Sándor (szerk.)

A politika műfajai a régi magyar irodalomban (Gyula, 2005. május 25–28.).

Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005. pp. 1-16..

Markus Krzoska Hans-Christian Maner (szerk.)

"Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis".: Zur politischen Instrumentalisierung einer Selbstlegitimierung in Ungarn.

In: Markus Krzoska , Hans Christian Maner (szerk.)

Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas.

Münster: LIT Verlag, 2005. pp. 19-39.
(Studien zur Geschichte, Kultur und Gesellschaft Südosteuropas; (ISBN:3-82-58-8053-2)

A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon.

In: Óze Sándor, Medgyesy-Schmikli Norbert (szerk.)

A ferences lelkiség hatása az újkori közép-Európa történetére és kultúrájára.

Budapest; Piliscsaba : PPKE - METEM, 2005. pp. 157-175.
(Művelődéstörténeti műhely : rendtörténeti konferenciák, ISSN 1786-8785; 1.)
(ISBN:963-9206-01-6)

Szegedi Kis István temesvári tartózkodása Skaricza Máté életrajza alapján.

In: Balázs Mihály, Gábor Csilla (szerk.)

Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban.

Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2007. pp. 457-470.
(Egyetemi füzetek; 3.)
(ISBN:978 973 87783 8 2) Elhangzott: Emlékezet és Devóció a régi magyar irodalomban. Nemzetközi tudományos konferencia Kolozsvár 2006. május 24-25.

Inside and outside the Gates of Alexander. Various aspects of a topos among Armenian and Hungarian inhabitants of early modern

Hungary. Az örmény diaszpórák az újkori Közép-Kelet-Európában című nemzetközi konferencián Piliscsabán 2007. szeptember 26-27. A konferencia előadásai megjelenés alatt In: Armenier im östlichen Europa (15.-19. Jahrhundert). Eine Anthologie. Szerk. Balint Kovacs und Stefan Troebst. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien, 2012. 311- 335. oldal [=ARMENIER IM ÖSTLICHEN EUROPA - ARMENIANS IN EASTERN EUROPE sorozat 1. kötet]

Az apokaliptika, mint a politikai propaganda eszköze a 16. századi Magyarországon.

In: Gedő Éva, Horváth Emőke (szerk.)

Hatalom, legitimáció, ideológia : történeti tanulmányok.

Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007. pp. 130-143.

(ISBN:978-963-236-031-7)

Az apokaliptika, mint legitimációs eszköz a 16. századi Magyarországon, a reformáció idején.

In: Erdélyi G, Tusor P (szerk.)

Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. CD-ROM..

Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2007. pp. 465-483.

(ISBN:978 963 962 712 3)

Унгарското кралство и идеологията на кръстоносните походи от началото на османската угроза до изграждането на хабсбургската отбранителна линия (1395 – 1556).

In: Matanov Hriszto, Arató György (szerk.)

От Никополог до Виена 1396-1683 = Nikápolytól Bécsig 1396-1683.

Szófia: Svyat nauka, 2008. pp. 39-68.

(ISBN:978-954-8993-01-2)

Dobrovits Mihállyal együtt: Korán-cáfolatok a 16-17. század fordulóján Közép-Európában.

EGYHÁZTÖRTÉNETI SZEMLE 10:(2) pp. 19-33. (2009)

Die Vertreibung der helvetischen Reformation in den ungarischen Grenzgebieten des sechzenten Jahrhunderts.

In: Czeglédy A, Horváth L, Krähling E, Laczkó K, Ligeti D Á, Mayer Gy (szerk.)

Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata.

Budapest: Typotex, 2010. pp. 613-622.

(ISBN:9589639548243)

Még egyszer a ferencesekről. Válasz Szabó András: *A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszaka a reformátorok életútjának tükrében* című cikkére. Egyháztörténet 2010/2. 118-134.

Dániel Birodalmi Magyarországon. Batizi András: Meglőtt és megleendő verses világkrónikája alapján.

In: Őze Sándor

Tíz éves a Történelemtudományi Doktori Iskola.

Budapest: Loisir Kiadó, 2011. pp. 59-78.

(ISBN:isbn978-963-308-022-1)

A művelődés közege és szektorai a XVI. század magyar határvidéki népességénél.

In: F. Romhányi B, Kendeffy G (szerk.)

Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok.

Budapest: Gondolat Kiadó, 2009. pp. 297-307.

(ISBN:978 963 693 090 5)

Szegedy-Maszák Mihály (szerk.)

Az apokaliptikus gondolkodás az újkorban és Magyarországon.

In: Szegedy-Maszák Mihály, Zákány Tóth Péter, Vincze Ferenc (szerk.)

Nemzeti művelődés – egységesülő világ.

Budapest: Napkút kiadó, 2010. pp. 223-251.

(Kútfő Bibliotéka; 6.)

(ISBN:978-963-263-142-4)

The stronghold of Christianity” or „A country between hammer and anvil”.: A change of national identity in the 16th century among the soliders of the Turkish frontier in Southwestern Hungary.

In: Óze Sándor

Virrasztó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből.

Hódmezővásárhely: "Norma" Nyomdász Kft., 2008. pp. 149-161.
(ISBN:978-963-06-6769-2)

Egy bibliai toposz karrierje a 16. századi Magyarországon. Evangélikus Egyetem Biblia a történelemben c. konferencia. 2008. november 26-án.

Aspekte der Rezeption des Danielbuches bei Peter Bornemisza: In: „Was ich bin, und was ich habe, dank, ich dir, mein Collegium” Classical Textual in Memory of István Borzsák. Budapest 2009. április 20-25. Nemzetközi emlékkonferencia

Ferences apokaliptika a koraújkori Magyarországon. A 800 éves a ferences rend című konferencián 2009. október 18-19-én. Piliscsabán 1. ív Török veszély és ferences apokaliptika a kora újkori Magyarországon.

In: Medgyesy-Schmikli Norbert, Ötvös István, Óze Sándor (szerk.)

800 éves a Ferences Rend: Tanulmányok a Rend lelkeségéről, történelmi hivatásáról és Kulturális-művészeti szerepéről.

Budapest: METEM - Hiistoria Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Megjelenés alatt.

Nagy Sándor Kapuján kívül és belül. Az örmény kép változása az újkori Európában és koraújkori Kárpát-medencében. Gyergyószentmiklós. Örmény Kultúra Gyergyóban. A Babes-Bólyai Egyetem kihelyezett tagozatának konferenciája 2010. május 7-én. 1. ív. Megjelenés alatt.

Bünei, „Büneiért bünteti az Isten a magyar népet egy XVI. századi bibliai párhuzam vizsgálata a nyomtatott egyházi irodalom alapján” In: (szerk.) Horváth Emőke Bűn, Bűnhődés, Büntetés. Tanulmányok.

Bp.: L' Harmattan, 2011. pp. 27-67

.(ISBN 978-963-236438-4)

Török fenyegetettség és protestáns apokaliptika a XVI. századi Magyarországon.

In: Dobrovits Mihály (szerk.)

A Kelet ritka nyugalma: A VII. Nemzetközi Vámbéry konferencia.

Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2010. pp. 394-445.
(Vámbéry tanulmányok)

(ISBN:978-80-8062-410-1)

A mártíromság és katonai hivatástudat a 16. századi Magyarországon. A protestáns mártírológia kora újkori alkalmazásai – történetiség, elbeszélés és identitás. A Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének és Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének konferenciája. Debrecen, 2011. február 4.

Fokasz császár szerepe az európai és magyarországi protestantizmus történetiszemléletében.

In: Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás (szerk.)

Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére.

Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. pp. 526-535.
1-2.

(ISBN:978-963-318-104-1)